

**ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ
ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ**

ԱՐԹՈՒՐ ՎԱՂԱՐՇՅԱՆ

Արարատյան թագավորության իրավական համակարգի հիմնահարցը հայագիտության շատ քիչ ուսումնասիրված, իսկ որոշ դեպքերում նաև խեղաթյուրված հիմնահարցերից է: Խնդիրն այն է, որ հիմնահարցը ընդհանուր պատմագրության մեջ գրեթե չի շոշափվել: Ուրարտագետների որոշ մասը ուսումնասիրել է Արարատյան թագավորության սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների և նույնիսկ պետական կարգի հիմնահարցերը, սակայն իրավական համակարգն աչքաթող է արվել: Հետազոտողներից միայն Ա. Գ. Սուքիասյանն է փորձել վեր հանել ուրարտական իրավունքի հիմնական գծերը¹: Նա, վերլուծելով Արարատյան/Ուրարտական թագավորության իրավահայտ աղբյուրները, եզրակացնում է, որ այս թագավորության իրավունքը ստրկատիրական էր, որի կարևոր ինստիտուտը հողի «ստրկատիրական սեփականության իրավունքն էր»: «Մասնավոր սեփականության օբյեկտ էին ոչ միայն հողը և ստրուկները, այլև արդյունաբերական արհեստանոցները, որ պատկանում էին թագավորներին, տաճարներին, առանձին ստրկատերերին»: Այնուհետև Ա. Գ. Սուքիասյանն առանձնացնում է ուրարտական իրավունքի որոշ ինստիտուտներ՝ հիմնականում քրեական ոլորտի, այն է՝ տաճարային սեփականության պաշտպանությունը, անեծքի բանաձևերի միջոցով մեզ հասած պատժական քաղաքականության որոշ տարրեր, հանցակցության, համապարտ քրեական պատասխանատվության ինստիտուտները:

Մեր օրերում հրատարակված հետազոտություններից ուրարտական իրավունքին է նվիրված Հ. Կարազեոզյանի «Դիտողություններ բիաինական դատաստանագրքի կապակցությամբ» հոդվածը: Հեղինակը, վկայակոչելով Եգիպտոսի, Շումերի, Աքքադի, Բաբելոնի, Հնդկաստանի, Իրանի օրենքների ժողովածուները, ենթադրում է, որ «Բիայնիլեն այդ երկրների շարքում բացառություն կազմել չէր կարող: Հավանաբար այնտեղ ևս գոյություն են ունեցել գործող օրենքներ, որոնք, սակայն, համահավաք ձևով մեզ չեն հասել»²: Համեմատական-իրավական

¹ Տե՛ս **Сукниасян А. Г.** Государство и право Урарту. Ер., 1963:

² **Հ. Կարազեոզյան**, Դիտողություններ բիաինական դատաստանագրքի կապակցությամբ, «Հանդես Ամսօրեայ», 2002, 1-12, էջ 338-342:

այդ վերլուծությունը շատ մակերեսային է, իսկ ստացված եզրակացությունը՝ ոչ գիտական: Չի կարելի համեմատել ուրարտական իրավունքը և հնդկական իրավունքը, որովհետև դրանք իրարից էականորեն տարբերվող սոցիալական կարգավորիչներ էին: Ընդ որում՝ Հնդկաստանը չունի օրենք. նրա սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգը կրոնաէթիկական էր: Այսպիսով, հեղինակը, վկայակոչելով հնդկական պայմանականորեն օրենքներ անունը ստացած Մանուի դհարմաշաստրան, հաստատում է, որ Ուրարտում կար գրավոր դատաստանագիրք, որը, սակայն, մեզ չի հասել:

Որպեսզի կարողանանք վեր հանել Արարատյան թագավորության իրավական համակարգի ընդհանուր գծերը, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ մի քանի հանգամանքներ, մասնավորապես՝ ա) մշակութային տարածքի առանձնահատկությունները և դրանով պայմանավորված՝ սոցիոնորմատիվ կարգավորման մշակույթը (ըստ հնագիտական տվյալների), բ) Հայկական բարձրավանդակի հետուրարտական շրջանի մշակույթը և դրանով պայմանավորված՝ սոցիոնորմատիվ կարգավորման առանձնահատկությունները, գ) Արարատյան թագավորության՝ որպես պետության ձևավորման առանձնահատկությունը և բնույթը, դ) Արարատյան թագավորների ներքին սոցիալ-դեմոգրաֆիական քաղաքականությունը և սոցիոնորմատիվ մշակույթի միասնականացումը:

Արարատյան թագավորության մշակույթին նախորդած Հայկական բարձրավանդակի մշակույթը հնագետները բնութագրում են որպես մշակութային մեկ ընդհանրություն: «Հայաստանի ողջ տարածքով մեկ վաղ երկաթի դարաշրջանում տարածված էր նույն մշակույթը, որը, որպես կանոն, խմբավորվում է մշակութային մեկ ընդհանրության շրջանակներում (Հայաստանի վաղերկաթեդարյան մշակույթ, Լճաշեն-մեծամորյան մշակույթ) և թվագրվում է վաղ երկաթի համար ներկայումս ընդունված ժամանակագրության ընդհանուր սահմաններում, այն է՝ մ. թ. ա. XII/XI-IX/VIII դդ»³: Ընդ որում՝ այդ ժամանակաընթացքում մշակույթը ապրել է տրանսֆորմացիայի վեց փուլեր, որոնք աչքի են ընկնում մշակութային համասեռ միջավայրի ձևավորման, ինտեգրման, երբեմն նաև տրոհման միտումներով⁴: Այդ փուլաբաժանման վերջին շրջանը մ. թ. ա. XVI դարի վերջին քառորդ - IX-VIII դդ սահմանագիծն է, որը հնագետները համարում են մշակութային համասեռ միջավայրի ձևավորման դարաշրջան, իսկ III հազարամյակից սկսած՝ մշակութա-

³ **Զ. Գ. Ավետիսյան**, Արարատյան դաշտավայրի մշակույթը մ. թ. ա. XI-VI դդ., Է. 00.03-«Հնագիտություն» մասնագիտությամբ պատ. գիտ. դոկ. գիտ. աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Եր., 2002, էջ 9:

⁴ Տե՛ս **Պ. Ս. Ավետիսյան**, Հայկական լեռնաշխարհը մ. թ. ա. XXIV-IX դարերում (սոցիալ-մշակութային ձևափոխումների դինամիկան ըստ հնագիտական տվյալների), Է. 00.03-«Հնագիտություն» մասնագիտությամբ պատ. գիտ. դոկ. գիտ. աստիճանի հայցման գիտական զեկուցում, Եր., 2014, էջ 71:

յին ինտեգրման չորրորդ փուլն էր:

Մ. թ. ա. II հազարամյակի առաջին կեսին Հայոց լեռնաշխարհի հարավ, հարավարևմտյան և արևմտյան շրջաններին բնորոշ էին առավելապես քաղաք-պետությունները, մնացած մասերում՝ մոբիլ, քոչվորական կամ կիսաքոչվորական կենսաձև ունեցող հանրություններով ցեղապետական կազմավորումները, որոնք իրենցից ներկայացնում էին «սաղմնային/սեզմենտար վաղ պետականություններ»: Այն, որ մ.թ.ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսին վերջիններս արդեն հանդես են գալիս որպես որոշակի սահմաններ ունեցող տարածքային պետական կազմավորումներ, վկայում են Հայկական լեռնաշխարհի և այլ երկրների սահմանների վերաբերյալ սեպագիր աղբյուրների հիշատակությունները⁵:

Ընդ որում՝ աղբյուրներն այս երկրների կառավարիչներին ու տիրակալներին բնորոշում են որպես արքաներ: Քիչ հավանական է, որ օտարամոլությամբ տառապող ասորաբաբելական թագավորներն իրենց թշնամի ժողովուրդների առաջնորդներին հենց այնպես արքայի տիտղոս կշնորհեին: Մա հաստատում է այն հանգամանքը, որ այդ կազմավորումները ոչ թե առաջնորդություններ կամ ցեղապետություններ էին, այլ հանրային պետական իշխանություն մարմնավորող սուբյեկտներ, որոնց արքայական իշխանությանը վերապահվում էր աստվածային ծագում⁶:

Այսպիսով, Արարատյան թագավորության Խալդյան հարստության գերիշխանության հաստատման սկզբին Հայաստանը քաղաքական տեսանկյունից պետական, վաղ պետական և նախապետական կազմավորումների համակցություն էր, որին բնորոշ էր միասնական բնութագրերով աչքի ընկնող նյութական և հոգևոր մշակույթ՝ իր տեղական առանձնահատկություններով⁷:

Այս ամենից կարելի է հանգել հետևյալ իրավական եզրակացության. մինչև Արարատյան/Ուրարտական համահայկական և միասնական պետության ձևավորումը, Հայկական լեռնաշխարհի պետական կազմավորումների ու վաղ պետական կազմավորումների սոցիոնորմատիվ համակարգը սրբացված բանավոր սովորույթների կարգավոր-

⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 65:

⁶ Այս մոտեցմանը կողմնակից են նաև հնագետները, օրինակ՝ Պ. Ավետիսյանի կարծիքով՝ «Առաջավորասիական հանրությունների ընկալումներում արքայական իշխանությունն «աստվածատուր» էր և ամեն մի կառավարիչ չէ, որ կարող էր բնորոշվել այդ տիտղոսով: Արքայական գաղափարով ակնհայտորեն տիրակալության հանգամանքն էր շեշտվում՝ անկախ նրանցից՝ տիրակալությունը վերաբերում էր աշխարհի չորս ծայրերին, թե կոնկրետ մեկ հանրությանը: Ասել է թե՛ սեպագրերում հիշատակված արքաներին որպես առաջնորդ կամ ցեղապետ ներկայացնելը համարում եմ մեթոդապես անթույլատրելի և չհիմնավորված» (Պ. Մ. Ավետիսյան, նշվ. աշխ., էջ 65):

⁷ Ընդ որում՝ տեղական առանձնահատկությունների համար հիմք են համարվում թաղման ծիսակարգերի և դամբարանների տարբերությունները, որոնք երևի թե բոլոր տեսակի ծիսակարգերից ու սովորույթներից ամենապահպանողականն են:

ման տիրույթ էր, որը համապատասխանում էր նրանց սոցիալական, տնտեսական, տարածքային, էթնիկ առանձնահատկություններին: Առանձին պետական կազմավորումների իրավական սովորույթների տարբերությունները կարող էին բխել բնակչության էթնիկ-հոգևոր տարբերություններից՝ պայմանավորված և՛ տեղանքով, և՛ տնտեսական զարգացման աստիճանով: Համենայն դեպս մշակույթում նկատվող միտումն ինտեգրումն էր, որը ենթադրում էր նաև կրոնի, սովորույթների միասնականացում: Հետևաբար, Արարատյան թագավորության սոցիոնորմատիվային կարգավորման համակարգն սկզբնական պահից, իր տարբերություններով հանդերձ, ուներ միասնականացման միտումներ:

Այդ թագավորության անկման ժամանակի ելքային կացությունն արդեն ձևավորված հայ ժողովուրդն է՝ որպես միալեզու էթնիկ-մշակութային հանրություն: Հետևաբար, Արարատյան թագավորության ելքային սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգը չէր ենթադրում էթնիկ բազմազանություն և տեղային առանձնահատկությունների բացարձակություն: Այս ելքային իրավիճակը, որը, ըստ պատմագրական աղբյուրների, արդեն անվիճելի փաստ է, գալիս է հաստատելու, որ Արարատյան թագավորության սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգը գերազանցապես թեոկրատական սովորութային իրավական համակարգ էր, որում գերակշռող կարգավորիչ ձևն իրավական սովորույթն էր: Դրան նպաստող հանգամանքը մշակութային տարածքին բնորոշ ինտեգրացիոն գործընթացներն էին: Դա, անշուշտ, չի բացառում թագավորական իրավունքի համաժամանակյա գոյությունը, որի մասին կլիտսենք ստորև:

Արարատյան թագավորության՝ որպես պետության կազմավորման ձևը մեծ մասամբ կարելի է բնութագրել ռազմական-նվաճողական⁸, իսկ պետության բնույթը՝ որպես արևելյան միահեծանություն՝ «անսահմանափակ» թագավորական իշխանությամբ: Այն, որ Արարատյան թագավորության առաջացման ճանապարհը ռազմականն էր,

---

⁸ Գրականության մեջ առանձնացնում են պետականաձագման երեք գլխավոր ճանապարհներ՝ ռազմական, արիստոկրատական, պլուտոկրատական (տե՛ս **Куббель Л. Е.** Очерки погестарно-политической этнографии. М., 1988, էջ 134, **Венгеров А. Б., Куббель Л. Е., Першиц А. И.** Этнография и науки о государстве и праве // «Вестник АН СССР», 1984, № 10, էջ 91, «История первобытного общества. Эпоха классового образования». М., 1988, էջ 234-237): Արիստոկրատական ճանապարհի համար բնութագրական է տոհմացեղային ավագանու աստիճանական վերածումը քաղաքականապես կազմակերպված ուժի՝ հանրային իշխանության, որը մենաշնորհում է տնտեսական, դավանաբանական, զինվորական գործառնությունները, իսկ շարքային համայնականները դառնում են քաղաքականապես ու տնտեսապես կախյալներ (տե՛ս «Проблемы общей теории права и государства». Под общ. ред. В. С. Нерсисянца. М., 1999, էջ 119): Պլուտոկրատական ճանապարհը ենթադրում է մարդկանց մեծ խմբի միավորումը «մեծ մարդու» շուրջը, մարդու, որից ամբողջ խումբը տնտեսապես կախված է: Համահայկական պետության ձևավորման համար այս ձևը բնութագրական չէր կարող լինել: Գուցե ավելի փոքր տարածքով պետական կազմավորման համար այն ընդունելի է, սակայն ոչ համահայկական պետության:

հաստատվում է նաև հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներով, համաձայն որոնց՝ սկսած XIII դարից Հայաստանում ավելի հաճախ են դառնում «զինվորի թաղումները», ինչը վկայում է սոցիալական նոր խավի ձևավորման, ինչպես նաև ռազմականացված հասարակությունների առաջ գալու մասին: Դա հաստատում է, որ պատերազմներն ու ռազմարշավները լեռնաշխարհի հանրությունների կյանքում հսկայական տեղ են զբաղեցրել՝ վերածվելով տարածաշրջանի հասարակական զարգացումների վրա ազդող հիմնական գործոնի⁹:

Արարատյան թագավորությունը չիֆդոմ կամ վաղ պետական կազմավորում չէր, այլ «հասուն պետություն»՝ հանրային իշխանական կենտրոնական կառույցով և տեղական կայագորային-ամրոցային կառավարման համակարգով: Այստեղ պետական իշխանությունը հասել էր իր իշխանական լիազորությունների գագաթնակետին՝ բացարձակ միապետության, ինչը հաստատում են նաև թագավորության արքաների տիտղոսները: Սակայն, միևնույն ժամանակ, բացի ռազմահարկադրական գործոնից պետության կայացման ու կայունացման գործում էական դեր էին խաղում նաև նվաճված երկրների արքաների և առաջնորդների հետ կնքված ուխտ-պայմանագրերը, որոնց վավերացման իրավական ձևերից էր արձանագրությունը (օրինակ՝ «Մհերի դռան»):

Այս հանգամանքը և ձևավորվող միասնական (ներառյալ նաև սովորութային) մշակույթը չէին խթանում Խալդյան արքայատոհմի իրավական ինտերվենցիան դեպի տեղական սովորույթների ոլորտ: Նվաճված խայտաբղետ ցեղախմբերի, կազմավորումների աստվածների ընդգրկումը աստվածային դիցարան նշանակում էր տերունական կենտրոնական իշխանության կողմից տեղական իրավական սովորույթների լեզվափոխության ճանաչում: Սակայն դա չէր կարող խանգարել արքունական թագավորական իրավունքի ձևավորմանը: Թագավորական կարգավորումն անխուսափելիորեն գոյություն ուներ, բայց դրանում գերակշռում էր անհատական իրավական կարգավորման մակարդակը, իսկ նորմատիվ կարգավորիչ ձևը՝ թագավորական ընդհանուր հրովարտական միջոցով, իր կարգավորման առարկայով առնչվում էր միայն կարևորագույն քաղաքական, տնտեսական ոլորտներին, չունեի համընդգրկուն կարգավորիչի նշանակություն, այլ վերաբերում էր միայն դրվագային հասարակական սրված հիմնախնդիրներին:

Այսպիսով, միջագետքյան քաղաքակրթությունը տնտեսական և քաղաքական կազմակերպվածության, ինչպես նաև քաղաքների զարգացման մակարդակով մոտ երկու հազարամյակ առաջանցիկ էր: Մինչդեռ Արարատյան թագավորությունում տնտեսական հարաբե-

⁹ Տե՛ս Պ. Ս. Ավետիսյան, նշվ. աշխ., էջ 65-66:

րությունների և հատկապես մասնավոր սեփականության ինստիտուտի թերզարգացածությունը, քաղաքային բնակավայրերի կործանումն ու նոր ուրարտական քաղաքների կառուցումը, ինչպես նաև միասնական մշակույթը, ենթադրվում է նաև՝ միալեզվությունը ու սովորույթների նույն էթնիկական հիմքերը չէին խթանում քաղաքականացված օրենսդրական-նորմատիվ կարգավորման զարգացումը:

Եթե մ.թ.ա. 500 թ. Բաբելոնի բնակչությունը 500 հազար էր, Էկրատանինը՝ 200 հազար, Աթենքինը՝ 150 հազար¹⁰, ապա Արարատյան դաշտի ամենախոշոր քաղաքի բնակչությունը չէր գերազանցում 20 հազարը: Այս թվակազմով բնակչության հարաբերությունները կայագորային-ամրոցային կառավարչական կենտրոն քաղաքում շատ հեշտությամբ կարող էր կարգավորվել նաև անհատական իրավական մակարդակով՝ անշուշտ հիմքում ունենալով դավանաբանական գաղափարախոսությունը, նախնիների ավանդույթներն ու սովորույթները: Այս պատճառների ուժով իրավունքի համակարգման ձևը ոչ թե սովորությանին իրավունքի օրենսգրքայնացումն էր (կոդիֆիկացիան), ինչպես Բաբելոնում, այլ գրեթե անհատական, նեղ կարգավորմամբ թագավորական հրովարտակները, որոնց պաշտոնական պետական ամրագրումը երբեմն կատարվում էր ժայռաբեկորների, նոր կառուցված շինությունների սալաքարերի վրա արված արձանագրությունների ձևով:

Հասարակական հարաբերությունների հիմնական մասի կարգավորիչը մնում էր սովորությանին իրավունքը, որի տեղային դրսևորումների դեմ էր ուղղված Արարատյան թագավորների ձուլման քաղաքականությունը: Արձանագրություններում հազարավոր սպանվածների, տեղահանվածների ու վերաբնակեցվածների մասին փաստերը վկայում են, որ կենտրոնական տերունական իշխանությանն ընդդիմացողները վերացվում էին: Որպեսզի կենդանի մնացած հնազանդվողները զրկվեն հետագայում ընդդիմանալու տեղական նպաստավոր պայմաններից, թագավորական իշխանությունը կազմակերպում էր նրանց տեղաշարժը պետության այլ տարածքներ: Այս տեսանկյունից Արարատյան թագավորությունն իրենից ներկայացնում էր մշակութային խառնարան, որի վերջնաբոլորը (պատրաստուկը) հայ ժողովուրդն էր՝ որպես էթնիկ կազմավորում: Այդ խառնարանը սոցիալ-իրավական տեսանկյունից պետական-իրավական սոցիալիզացիայի քաղաքականություն էր, որը մի քանի հարյուրամյակի ընթացքում հանգեցնելու էր նաև տեղական սովորույթների տարբերությունների եթե ոչ վերացմանը, ապա գոնե նվազեցմանը:

Այսպիսով, թագավորությունը, լինելով «հասուն պետություն», կարող էր իրականացնել իրավաստեղծ լայն իշխանություն, այդ թվում

¹⁰ Ст'ю Соломатин А. Ю. Всемирная история государства и государственного управления. М., 2013, էջ 27:

նան օրենսդրության և սովորույթների համակարգում կողմնակալության ձևով: Սակայն էթնիկ-մշակութային, լեզվական միասնության ու աստվածային դիցարանի վերաբերյալ ուխտի առկայության պայմաններում իրավական ոլորտում պետության իրավաստեղծագործությունը ձեռք էր բերում դրվագային բնույթ՝ լայն տեղ թողնելով ինչպես արքունական, այնպես էլ տեղական, կայագորային-տաճարային, մարգային կառավարիչների ու փոխարքաների անհատական իրավական կարգավորմանը¹¹:

Նախորդ շրջանի հայկական վաղ պետական կազմավորումների անկայունության փորձը, ինչպես նաև պետաիրավական խորաթափանցությունն Արարատյան թագավորներին հուշում էին, որ օրենսդրական իրավական ձևերը քիչ արդյունավետ, առասպելաբանական-սովորութային հոգևոր արժեքների համակարգում դժվարությամբ ներդրվող, երկար ժամանակ պահանջող քաղաքական սոցիալիզացիայի միջոց են: Դրան հակառակ՝ սոցիալական տեղաշարժերի խառնարանի քաղաքականությունը հասարակության քաղաքական-իրավական սոցիալականացման ավելի արագ և արդյունավետ միջոց էր՝ պայմանավորված հանրային իշխանական կառույցների հզորությամբ: Այս առումով այդ քաղաքականության արդյունքը հայ ժողովրդի՝ որպես էթնիկ հանրության ձևավորումն էր:

Այսպիսով, Արարատյան թեոկրատական թագավորության իրավական համակարգը սովորութային իրավական համակարգ էր, որտեղ գերակշռող իրավական ձևն իրավական սովորույթներն էին, ինչպես նաև դրվագային թագավորական իրավունքը: Կարգավորման համակարգում կարևոր դեր էին խաղում կրոնական միջոցները՝ տաբուները, ուխտախոստումները, երդումը, անեծքը¹²:

Արարատյան թագավորական իրավունքի վերաբերյալ տեղեկույթի հիմնական կրողն արքայական արձանագրություններն են, որոնց

---

¹¹ Իրականում օրենսդրությունը սոցիալական, մշակութային զարգացման բարձր մակարդակ պահանջող քաղաքական ռազմավարության լուրջ միջոց է, որը հասարակական կարգն ապահովող երկարատև գործոն է, ինչպես նաև քաղաքական գերիշխանության համակարգը կայունացնող հատուկ իրավաբանական միջոց (տե՛ս «Проблемы общей теории права и государства». М., 1999, էջ 123):

¹² Կրոնական ցանկացած կազմակերպություն (եկեղեցին) առաջին հերթին իրականացնում է հոգևոր-կրոնական, դավանաբանական գործառույթ: Սակայն եկեղեցին հասարակության քաղաքական-իրավական համակարգում տարբեր դարաշրջաններում ունեցել է տարբեր դերակատարություն: Կրոնական կազմակերպությունների այդ դերակատարության, ինչպես նաև պետության՝ որպես քաղաքական համակարգի հիմնական սուբյեկտի և եկեղեցու փոխհարաբերություններին բնորոշ են պատմական երեք տիպ. աստվածապետություն (թեոկրատական պետություն), կղերական (կրոնականացված) պետություն և աշխարհիկ պետություն: Առաջին երկու տիպերում կրոնական կազմակերպությունը քաղաքական-իրավական համակարգում կատարում էր լիիրավ սուբյեկտի դեր. նրա կրոնադավանաբանական գործառույթը զուգակցվում էր քաղաքականով, իսկ կրոնական կանոնները կատարում էին հասարակական հարաբերությունների իրավական կարգավորչի դեր:

մի մասն ունի զուտ իրավական նշանակություն, կատարում է թագավորական հրովարտականների դեր: Հետագոտողները այդ փաստը նկատել են դեռ անցյալ դարում: «Ջրանցքներ անցկացնելու մասին որոշ արձանագրություններ ոչ միայն ուրարտական թագավորներին փառաբանող հուշարձաններ էին, այլև ունեին որոշակի պաշտոնական իրավաբանական ուժ, որ սահմանում էր բնակչության իրավունքը՝ օգտվելու ջրանցքի այս կամ այն մասից»¹³:

Արձանագրությունների մյուս մասը, չունենալով հրովարտակի կարգավիճակ, մեր օրերում կատարում է իրավահայտ աղբյուրի դեր: Այդ արձանագրությունների բովանդակության վերլուծությունից կարող ենք վեր հանել Արարատյան թագավորության իրավական համակարգի մի քանի սկզբունքներ, ինչպես նաև որոշ ինստիտուտների բովանդակությունը: Դրանցից մի քանիսի հիմքում, անշուշտ, ընկած են սովորութային իրավունքի նորմերը: Արձանագրությունների բովանդակությունից Ա. Գ. Սուքիասյանը հիմնավորել է տաճարային սեփականության իրավունքի պաշտպանության ինստիտուտը, ինչպես նաև դրդիչի՝ որպես հանցագործության սուբյեկտի ճանաչումը և համապարտ պատասխանատվության սկզբունքը: Հ. Կարազեոզյանը վեր է հանել թագաժառանգի և արքայորդիների արքունանիստ քաղաքից դուրս տեղակայված վայրում բնակվելու ինստիտուտը, թագադրման կարգը, զոհաբերության կարգը, բիսյնական դիցարանի կարգավորումը, տուգանքի՝ որպես պատասխանատվության միջոցի գոյությունը:

Մակայն երկու հեղինակներն էլ ունեն մեթոդաբանական բացթողումներ: Ա. Գ. Սուքիասյանը թագավորության իրավունքը համարում է ստրկատիրական իրավունք, այսինքն՝ ստրկատեր դասակարգի կամք՝ բարձրացված օրենքի աստիճանի, իսկ Հ. Կարազեոզյանն արձանագրությունների իրավական բովանդակությունը և կարգավորիչ նշանակությունը դիտում է որպես բիսյնական օրենսգրքի գոյության հաստատում: Այս մոտեցումներից առաջինն անընդունելի է այն հիմնավորմամբ, որ Հայաստանում այս շրջանում չէր կարող լինել զարգացած ստրկատիրական հարաբերությունների համակարգ, հետևաբար հասարակական արտադրանքի գերակշիռ մասը չէր կարող ստրուկի աշխատանքի արդյունք լինել: Հայկական բարձրավանդակում ստրկությունը չունեի բնակլիմայական և տնտեսական նախադրյալներ: Հետևաբար հասարակական հարաբերությունների ամբողջությունը կարելի է որակել որպես ավելի շատ արևելյան արտադրաեղանակ, քան ստրկատիրական:

Հ. Կարազեոզյանի մոտեցման մեջ համեմատական իրավական մեթոդի մեխանիկական կիրառման մասին արդեն խոսել ենք: Այստեղ

¹³ Софраненко К. А. Общественно-политический строй Урарту. М., 1961, с. 22, 32-33:

կանգ առնենք հեղինակի կողմից արձանագրային իրավական տեղեկատվության ոչ ճիշտ մեկնաբանության վրա: Օրինակ՝ Կարմիր բլուրից հայտնաբերված մի կավե սալիկի արձանագրությունն այս հեղինակը կարդում է հետևյալ կերպ. «Թաթան՝ ծառան իշխանուհու, (մի) աղջիկ առնանգեց (և) ոչ (մի) փոխհատուցում (չի) տուել: Այժմ ասուածը կատարի՛ր, (մարդ) ուղարկի՛ր, բե՛ր, տու՛ր»¹⁴: Ինքը՝ հեղինակը, այս արձանագրությունը համարում է դատական կարգադրություն, սակայն դրա տվյալների հիման վրա եզրակացնում է, որ «աղջիկ առնանգելու և նրա հետևանքները վերացնելու վերաբերյալ բիաինելում գոյություն է ունեցել կանոնակարգված ինչ-որ մի փաստաթուղթ, որով և առաջնորդվել են նման հարցերը լուծելիս»: Միայն անհատական կարգադրության առկայությունը չի նշանակում օրենսգրքի առկայություն:

Պետք է նկատի ունենալ, որ իրավական կարգավորումը հանդես է գալիս երկու մակարդակով՝ անհատական և նորմատիվ: Անհատական կարգավորումն իրականացվում է կառավարման և կարգավորման սուբյեկտի կողմից կոնկրետ դեպքի վերաբերյալ անհատական որոշում ընդունելու միջոցով: Այդ որոշումը վերաբերում է միայն տվյալ դեպքին և դրա կոնկրետ մասնակիցներին: Այդ որոշումն ունի մեկանգամյա կիրառում և չի ազդում հետագայում կատարված արարքների վերաբերյալ գործերի վրա: Նորմատիվ կարգավորումն իրականացվում է սոցիալական նորմերի օգնությամբ: Սոցիալական նորմերը (սովորույթներ, ավանդույթներ, իրավական, բարոյական, կրոնական նորմեր և այլն) հասարակական հարաբերությունները կարգավորող ընդհանուր բնույթի նմուշային վարքագծի կանոններ են: Դրանք ուղղված են յուրաքանչյուրին և բոլորին, դրանց հասցեատերերն անհատականացված սուբյեկտները չեն: Նորմատիվ կարգավորման առաջացմամբ անհատական կարգավորումը չի անհետանում, այլ մղվում է հետին պլան: Այսինքն՝ անհատական կարգավորումն իրականացնում են տեղերում սոցիալական նորմերի հիման վրա¹⁵:

Հնարավոր է, որ աղջիկ փախցնելու ինստիտուտն ունենա նորմատիվ կարգավորում: Սակայն այդ կարգավորումը կարող է լինել սովորութային, այլ ոչ թե օրենսդրական նորմատիվ: Մենք գիտենք, որ հայկական սովորութային իրավունքում դա ամուսնության ընդունված ձևերից մեկն էր, որն օրինական էր համարվում մինչև հայ քրիստոնեական եկեղեցու կանոնաստեղծ գործունեության ծավալումը, որով առնանգման միջոցով ամուսնությունն արգելվեց:

Արարատյան թագավորության նորմատիվ արձանագրությունների մեջ կարելի է առանձնացնել երկու տեսակ նորմատիվ ակտեր՝

¹⁴ **Հ. Կարագեոզյան**, նշվ. աշխ., էջ 342-343:

¹⁵ Տե՛ս **Ա. Գ. Վաղարշյան**, Պետության և իրավունքի տեսություն-2: Դասախոսություն, Եր., 2011, էջ 13-14:

ուխտ-դաշինքներ և նորմատիվ կարգադրագրեր (օրենքներ): Անեծքի բանաձևերը նորմատիվ կարգադրագրեր չեն, այլ արձանագրության մեջ առկա նորմատիվ կարգադրագրի կատարման երաշխիք: Ուխտ-դաշինքի ամենացայտուն օրինակը «Մհերի դուռ» ժայռի վրա արված արձանագրությունն է, որը կազմել են Իշպուհինի թագավորը և Իշպուհինաորդի Մենուան: Դրանում նշված են ուրարտական պանթեոնի բոլոր աստվածները և ամեն մեկին մատուցվելիք զոհաբերվող անասունների քանակը: Արձանագրության տվյալներից երևում է, որ ուրարտական դիցարանի մեջ մտնում էին մեծ ու փոքր 79 աստված: Դա երևի թե աշխարհի ամենամեծ պանթեոնն է, որը նույնիսկ կարող է զարմանք առաջացնել: Հետազոտողներն արդեն նկատել են, որ Իշպուհինին և նրա թագաժառանգ որդին դիմել են քաղաքական քայլի՝ դիցարան ներառելով բուն բիայնական և նվաճված կամ դաշնակից երկրների աստվածներին՝ պետության սոցիալական հիմքերի գաղափարական միասնությունն ապահովելու նպատակով:

«Մհերի դռան» վրա փորագրված արձանագրությունը կատարված է երկու նույնանման սյունակներով: Այդ արձանագրությունը դիտարկվում է որպես Իշպուհինիի և նրա որդու կազմած տեքստ՝ հրամանագիր: Սակայն արձանագրության երկու սյունակներից 1-ինի 2-րդ տողի մի մասը և համապատասխանաբար 2-րդ սյունակի 2-րդ և 3-րդ տողերը հեղինակները չեն կարողանում ընթերցել:

1-ին սյունակ՝ 2-րդ տող

... Ispuinihise inili KA zaaduuali teruni ardise UTU ITU asuse manuse ...

2-րդ սյունակ՝ 2-րդ տողի վերջ և 3-րդ տող

... zaatuuli teertu ardise UTUnini ITU asuuse maanuse ...

Այս տողերի ընթերցման բարդությունը պայմանավորված է այն բանով, որ անհնար է վերծանել «ardise UTU-(nini) ITU asuse manuse» բառակապակցության ճիշտ և հասկանալի իմաստը: Գ. Ա. Մելիքաշվիլու կարծիքով, հնարավոր է, որ այստեղ նշվում է զոհաբերության ամենամյա իրականացման պարբերականություն¹⁶: Նրա կողմից այսպիսի ենթադրության հիմքը «ITU» - ամիս բառի առկայությունն է տեքստում:

Ինչ վերաբերում է առաջին սյունակի 2-րդ տողի «zaaduuali teruni» և 2-րդ սյունակի «zaatuuli teertu» բառակապակցություններին, ապա հետազոտողները կարծում են, որ դրանք ոչ թե ուրարտական լեզվի, այլ Մուսասիրի որևէ բարբառի արտահայտություն են:

Ն. Հարությունյանը իր հերթին ենթադրում է, որ այստեղ առկա է բառերի շփոթ, որով լիքն են ուրարտական արձանագրությունները, և դա բացատրում է փորագրողների անուշադրությամբ կամ գրագիրների կիսագրագիտությամբ¹⁷: Եթե ընդունենք այս հանգամանքը, ապա առա-

¹⁶ Տե՛ս Арутюнян Н. В. Корпус урартских клинообразных надписей. Ер., 2001, էջ 51:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 48:

ջանում է խնդիր. Արարատյան թագավորությունում պաշտոնական լեզուն և խոսակցական լեզուն տարբերվում էին: Միայն դրանով կարելի է բացատրել թագավորական գրագիրների կիսագրագիտությունը: Եթե դա այդպես էր, ապա պաշտոնական լեզուն լավ չիմացող գրագիրը պետք է օգտագործեր իր սեփական խոսակցական լեզուն, այն է՝ հայերենը: Ընդ որում՝ սյունակները փորագրող գրագիրներից ամեն մեկն օգտագործել է իր բարբառային ձևը: Հենց դրանով կարելի է բացատրել սյունակների նշված տողերում առկա տարբերությունները: Նշանակում է՝ երկու սյունակների այդ երկու տողերի որոշ բառեր պետք է փորձել կարդալ հայերեն:

ardise - ուրարտերեն նշանակում է ուժ, իշխանություն, հրաման:

UTU - ասորական հետերոգրամա է, որ նշանակում է Շամաշ - «Արևի աստված»: Արևով երդվելը հայերի մեջ ամենատարածվածներից է: Տեքստում այս հետերոգրաման չի նշանակում Շամաշ, այլ՝ արև կամ էլ Արևի Աստված:

ITU - ասորական հետերոգրամա է, որ նշանակում է ամիս:

asuse - հանդիսավորություն, պաշտոնականություն:

manuse - թող լինի (եղնի այդպես), ստիպել լինել (այդպես), այսինքն՝ պարտադիր կարգ:

Եթե փորձենք կարդալ առաջին երեք տողերը, ապա կստացվի հետևյալը. «Խալդի Աստծուն Սարդուրոդի արքա Իշպուինին, Իշպուինատրդի Մենուան այս դարպասները կառուցեցին, արևի (կամ Արևի Աստծո) ամսին zaaduali teruni (zaatuuli teertu) թող լինի տոնակատարության (հանդիսավորության) պաշտոնական (իշխանական) կարգը Խալդի, Թելշեբա, Շիվինի և մնացած աստվածներին»: Կարծում ենք, որ «zaatuuli teertu» կամ «zaaduali teruni» բառակապակցությունները հայերեն արմատներով բառակապակցություններ են:

«Zaa duuali ter uni» բառակապակցության մեջ հստակ երևում են հայերեն արմատները: «Zaa» - զատ՝ այսինքն՝ մեկ առ մեկ: «Duu ali» - դավել (պայմանավորվել), հավատալ, դաշնել, դաշինք կնքել: Ռուսերենում կա «договор». բառացիորեն նշանակում է խոսք տալ, պայմանավորվել ինչ-որ բանի վերաբերյալ: «Ter» - տերունական, որ նշանակում է պետական: «Uni» - ունի, ունիա, որ նշանակում է միասնություն, միություն: Առաջին սյունակի «zaa duuali ter uni» բառակապակցությունը հայերեն նշանակում է՝ «մեկ առ մեկ խոսք տվեցին (պայմանավորվեցին) տերունական միասնության, միության»: Այսպիսով՝ 1-ին սյունակի առաջին երեք տողերի համար կստանանք հետևյալ միտքը. «Խալդի Աստծուն Սարդուրոդի արքա Իշպուինին, Իշպուինատրդի Մենուան այս դարպասները կառուցեցին, արևի (կամ Արևի Աստծո) ամսին մեկ առ մեկ խոսք տվեցին (պայմանավորվեցին) տերունական (պետական) միության. թող լինի տոնակատարության (հանդիսության)

պաշտոնական (իշխանական) կարգը (հրամանը) Խալդի, Թեյշեբա, Շիվինի և մնացած աստվածներին»:

«Zaa tuuli te ertu» բառակապակցության մեջ ևս հստակ երևում են հայերեն արմատները: «Zaa» - զատ, այսինքն՝ մեկ առ մեկ: «Tuuli» - տուալ, տալ: «Te» - նույն արմատն է, ինչ որ մյուս պունյակի «ter»-ը և նշանակում է տերունական, պետական: «Ertu»-ն անկասկած հայերեն երդ(թ)ումն է: Հետևաբար երկրորդ պունյակի «zaa tuuli te ertu» բառակապակցությունը հայերեն նշանակում է՝ «մեկ առ մեկ տվեցին տերունական (պետական) երդում»:

Մտացվում է հետևյալ միտքը. «Խալդի Աստծուն Մարդուրորդի արքա Իշպուինին, Իշպուինաորդի Մենուան այս դարպասները կառուցեցին, արևի (կամ Արևի Աստծո) ամսին մեկ առ մեկ տվեցին տերունական (պետական) երդում. թող լինի տոնակատարության (հանդիսության) պաշտոնական (իշխանական) կարգը (հրամանը) Խալդի, Թեյշեբա, Շիվինի և մնացած աստվածներին»:

Այսպիսով, «Մհերի դռան» արձանագրությունը ներքաղաքական ուխտ-դաշինք էր, նորմատիվ պայմանագիր, որի նպատակն էր դավանաբանական դիցարանի կարգավորմամբ, բիայնական աստվածների հետ միասին նվաճվածների ու կամավոր միացած դաշնակիցների աստվածներին դիցարանում ներառելով՝ ամրապնդել պետության միասնությունը, դավանաբանական միասնության միջոցով հասնել թագավորության սոցիալական հիմքերի ամրապնդման:

Դաշնագրի կատարումն ուներ երկու երաշխիք. նախ՝ կրոնական երդումը, ուխտախոստումը, երկրորդ՝ թագաժառանգի ներկայությունն այդ արարողությանը: Դա երաշխիք էր, որ ապագայում տեղի չէր ունենա դաշինքի-ուխտի խզում, լուծում: Հավանաբար դաշինքի կնքման արարողությանը մասնակցել են նաև դաշնագրում թվարկված աստվածներին դավանող ընդհանրությունների աշխարհիկ և հոգևոր պաշտոնական ներկայացուցիչները, և նրանք ևս տվել են երդում-խոստում: Դրանով պետք է բացատրել «զատ» -մեկ առ մեկ շեշտադրումը:

Կրոնական դիցարանի կարգավորումը ենթադրում էր նաև սոցիոնորմատիվ համակարգի կարգավորում: Ճանաչելով բիայնական գերիշխանության տակ անցած տարածքների աստվածներին, պետական իշխանությունը միաժամանակ լեգալացնում և լեգիտիմացնում էր նաև տեղական կրոնափրավական սովորույթներն այն ոլորտներում, որոնք չէին մտնում բիայնական արքաների իրավասության շրջանակի մեջ: «Մհերի դռան» արձանագրությունը սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգում կատարում էր հիմնադիր նորմատիվ պայմանագիր - օրենքի (արդի եզրութաբանությամբ՝ սահմանադրության) դեր, որն ընդունվել է մ. թ. ա. 825-810 թթ. միջակայքում՝ Իշպուինի արքայի օրոք: Իշպուինիի հայրը՝ Մարդուրի Առաջինը (մ. թ. ա. 845-825 թթ.), հիմք

դրեց Նաիրի-Բիաինայի հզորությանը, հիմնադրեց մայրաքաղաք Վանը, ընդարձակեց պետության սահմանները: Հզորացող պետության բարենորոգչական գործընթացներից մեկն էլ «Մհերի դուռ» հիմնադիր նորմատիվ ուխտ-օրենք-դաշինքի ընդունումն էր:

Այսպիսով, Արարատյան թագավորության սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգը գերազանցապես թեոկրատական սովորույթային էր: Կարգավորման համակարգում կարևոր դեր էին խաղում կրոնական միջոցները՝ տաբուները, ուխտախոստումները, երդումը, անեծքը: Հասարակական կյանքի առանձնահատկությունները չէին խթանում քաղաքականացված օրենսդրական-նորմատիվ կարգավորման բուռն զարգացումը: Թագավորական-տերունական կարգավորմանը մեծ մասամբ բնորոշ էր անհատական իրավական մակարդակը: Նորմատիվ կարգավորիչ ձևը՝ թագավորական ընդհանուր հրովարտականների միջոցով, չունեի համընդգրկուն կարգավորիչի նշանակություն, այլ վերաբերում էր միայն դրվագային հասարակական սրված հիմնախնդիրներին: Այդ թագավորության նորմատիվ արձանագրությունների մեջ կարելի է առանձնացնել երկու տեսակ նորմատիվ ակտեր՝ ուխտ-դաշինքներ և նորմատիվ կարգադրագրեր (օրենքներ): Ուխտ-դաշինքի ամենացայտուն օրինակը «Մհերի դուռ» ժայռի վրա արված արձանագրությունն է, որի որոշ տողեր ուղղակիորեն կարդացվում են հայերեն: Այդ ուխտը սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգում կատարում էր հիմնադիր նորմատիվ պայմանագիր - օրենքի (արդի եզրութաբանությամբ՝ սահմանադրության) դեր:

***Բանալի բառեր** – սովորույթ, միասնականացում, իրավունքի ձև, թագավորական իրավունք, տերունական, նորմատիվ արձանագրություն, երդում, ուխտ, հիմնադիր օրենք*

АРТУР ВАГАРИЯН – Вопросы правовой политики и источников права Арагатского царства. – Соционормативное регулирование Арагатского царства опиралось на теократическую обычную систему. При регулировании общественных отношений важную роль играли религиозные инструменты: табу, проклятие, клятва, договор. Общественная жизнь с её особенностями не стимулировала развитие политизированного законодательно-нормативного регулирования. Царскому, государственному регулированию был по большей части присущ индивидуально-правовой уровень. Нормативное регулирование, осуществляемое через царские указы и лишённое всеобщего значения, охватывало только частные отношения. Среди клинописных надписей различаются два вида нормативных актов: договоры и предписания-законы. Выдающимся примером договора является клинописная надпись на скале «Врата Мгера», некоторые строки которой можно читать по-армянски. В системе соционормативного регулирования она исполняла роль учредительного договора-закона, своего рода конституции.

Ключевые слова: *обычай, интеграция, форма права, королевское право, государство, нормативные клинописи, клятва, договор, учредительный закон*

ARTHUR VAGHARSHYAN – *Some Issues on the Legal Policy and Legal Sources of the Kingdom of Ararat.* – The socio-normative regulatory system of the Kingdom of Ararat/Urartu was theocratic conventional system. The religious means, such as taboos, curses, oaths and covenants played an important role in the regulatory system. The peculiarities of the social life didn't stimulate the impetuous development of the politicized legislative-normative regulation. The royal-state regulation was more characterized by the individual legal level. By the general royal edicts the normative regulatory way didn't possess the importance of universal moderator, but concerned only to the private social relations. In the normative cuneiform inscriptions of this Kingdom two kinds of normative acts can be distinguished- covenants and regulatory prescriptions (laws). The most vivid example of the covenant is the cuneiform inscription on the rock of "Mher's Door", some lines of which are directly read in Armenian. That covenant had a role of the founding covenant/ Law (in the modern terminology- Constitution) in the socio-normative regulatory system.

Key words: *custom, unification, form of the right, royal right, Lord's, regulatory record, oath, covenant, founding law*